

ฉันทลักษณ์ในรตนปริตร

พระสูตรในพระไตรปิฎก มีลักษณะการประพันธ์ ๓ ประการ คือ ปัชชะ หมายถึง ร้อยกรอง คัชชะ หมายถึง ร้อยแก้ว และวิมัสสะ หมายถึง ทั้งร้อยแก้วและร้อยแก้วผสมกัน^๑ ส่วนรตนสูตร มีเนื้อหาที่ปรากฏในพระไตรปิฎก เป็นลักษณะบทร้อยกรอง

๑. ความหมายของฉันท

คำว่า ฉันทลักษณ์ หรือ ลักษณะฉันท คัมภีร์สัททนีติปกรณ์ สุตตมาลา สูตรที่ ๑๕๗ ได้กล่าวความหมายไว้ว่า

วณณนิโย ฉนโท ครุหุณนิโย ภเว วุตติ.

การกำหนดจำนวนพยางค์ ชื่อว่า ฉันท, การกำหนดจำนวนครุและลหุ ชื่อว่า คาถา พระธรรมกิตติมหาเถระ กล่าวไว้ในคัมภีร์พาลาวตารกล่าวว่า

อกฺขรณนิโย ฉนโท ครุหุณนิโย ภเว วุตติ

ทีเฆ สโยคาที ปุพฺโพ รสโส จ ครุ ลหุ ตฺ รสโส.^๒

การกำหนดพยางค์ ชื่อว่าฉันท ส่วนการกำหนดครุ ลหุ ชื่อว่า คาถา ทีฆสระและรัสสระ ต้นสียงโยคเป็นต้น ชื่อว่า ครุ, ส่วนรัสสระ ชื่อว่า ลหุ

พระโมคคัลลานะ ได้ให้ความหมายของฉันทไว้ ๕ ประการ คือ ความอยู่ในอำนาจ พอใจ พระเวท ความต้องการ และฉันทที่มีอนุภูภาฉันทเป็นต้น^๓

๒. ประเภทของฉันท

ฉันท ในคัมภีร์วุตโตทัย กล่าวไว้โดยประเภท มี ๒ คือ

๑) มาตราพฤติ กำหนดจำนวนมาตรา แต่ละบาท คาถา มีทั้งหมด ๒ คาถา คือ อริยาชาติ ๖ คาถา คีติชาติ ๔ คาถา เวตาลียชาติ ๙ คาถา และมัตตาสมกชาติ ๗ คาถา

^๑ พระสังฆรักขิต, สุโพธาลังการ, แปลโดยนาวาเอกแยม ประภัสร์ทอง (ธนบุรี : โรงพิมพ์ประยูรวงศ์, ๒๕๐๔), หน้า ๓.

^๒ พระธรรมกิตติมหาเถระ, พาลาวตาร, (ลำปาง : โรงพิมพ์จิตต์วัฒนาการพิมพ์, ๒๕๔๑), หน้า ๑๑.

^๓ พระโมคคัลลานะ, อภิธานปิฎก, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๓๖), หน้า ๒๗๖.

๒) วรรณพดิกำหนดจำนวนพยางค์ ในแต่ละบาท คาถา มีทั้งหมด ๘๒ คาถา คือ สมคาถา ๖๑, อัธสมคาถา ๑๑, วิสมคาถา ๑๐ คาถา^๔

คำว่า มาตรา ในมาตราพดิก หมายถึง มาตราของสระเท่านั้น แม้จะประกอบกับพยัญชนะก็ให้นับเฉพาะสระ คือ นับตามที่ขะและรัสสะของสระ คือ ที่ขะสระ นับเป็น ๒ มาตรา, รัสสะสระ นับเป็น ๑ มาตรา เช่นคำว่า ตถาคโต นับเป็น ๑ ๒ ๑ ๒ มาตราตามเสียงสระ

คำว่า พยางค์ ในวรรณพดิก หมายถึง พยางค์หนึ่งๆ ซึ่งอาจเป็นสระล้วนๆ หรือสระที่ประกอบด้วยพยัญชนะ ถ้าเป็นพยางค์ที่มี ๑ มาตรา หรือ ๑ มาตราครึ่ง ถือว่าเป็นรัสสะสระ, ถ้าเป็นพยางค์ที่มี ๒ มาตรา หรือ ๒ มาตราครึ่ง ถือว่าเป็นที่ขะสระ

คณะฉันท คือ กลุ่มพยางค์แต่ละกลุ่ม มี ๓ พยางค์สาเหตุที่กลุ่มพยางค์หนึ่งๆ มีอยู่ ๓ พยางค์ ก็เพราะอาศัยเสียงเป็นเกณฑ์ คือ เสียงหนักเบา พยางค์หนักเรียกว่า ครุ พยางค์เบาเรียกว่า ลหุ บัญญัติไว้เป็นกลุ่มๆ เรียกว่า คณะ มี ๘ คณะ ดังนี้

- ๑) ม คณะ มีครุล้วน คือ ครุ ครุ ครุ เช่น สพพณญ
- ๒) น คณะ มีลหุล้วน คือ ลหุล้วน คือ ลหุ ลหุ ลหุ เช่น สุมุณี
- ๓) ภา คณะ มีครุล้วนอยู่ต้น คือ ครุ ลหุ ลหุ เช่น มารชิ
- ๔) ย คณะ มีลหุอยู่ต้น คือ ลหุ ครุ ครุ เช่น มเหสี
- ๕) ช คณะ มีครุอยู่กลาง คือ ลหุ ครุ ลหุ เช่น มุนินท
- ๖) ส คณะ มีครุอยู่ท้าย คือ ครุ ครุ ลหุ เช่น สุขโต
- ๗) ร คณะ มีลหุอยู่กลาง คือ ครุ ลหุ ครุ เช่น นายโก
- ๘) ต คณะ มีลหุอยู่ท้าย คือ ครุ ครุ ลหุ เช่น มาราริ^๕

ครุ คือ พยางค์ที่มีเสียงหนัก ได้แก่ พยางค์ที่ประกอบ ด้วยสระเสียงยาว พยางค์ที่มีตัวสะกด พยางค์ที่มีนิคหิตอาศัยอยู่ และพยางค์ที่อยู่สุดท้ายของทุกบาท

ลหุ คือ พยางค์ที่มีเสียงเบา ได้แก่ พยางค์ที่ประกอบด้วยเสียงสั้น และไม่มีตัวสะกด

บาท คือ ส่วนหนึ่งใน ๔ ส่วนของฉันท ในแต่ละบาทกำหนดให้มีจำนวนพยางค์ตามที่กำหนดไว้ในฉันทชนิดนั้น ๆ เช่น อนุภูฏาฉันท กำหนดให้แต่ละบาทที่ ๘ พยางค์ ติฏฐาฉันท กำหนดให้แต่ละบาทมี ๑๑ พยางค์

^๔ พระสังฆรักขิต, วุตโตทัย, แปลโดยคันธสารภิกขุ, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๒๙), หน้า ๔๒.

^๕ วุต. ๑/๕/๒๓.

คาถา คือ ฉันทที่แต่งได้ครบ ๔ บาท หากว่าในตอนใดแต่งเกินไปอีก ๒ บาท แล้วยุตินับเป็นคาถาครึ่ง

คาถาของฉันทวรรณพฤติมี ๓ ประเภท คือ คาถาที่มีบาททั้ง ๔ มีลักษณะคณะ, ครุ, ลหุเหมือนกันหมด คาถาที่มีบาททั้ง ๔ เหมือนกันครึ่งหนึ่ง คือ บาทคี่เหมือนบาทคี่ บาทคู่เหมือนบาทคู่ และคาถาที่มีบาททั้ง ๔ มีลักษณะไม่เหมือนกัน

๓. ฉันทลักษณะในรตนปริตร

คัมภีร์สุโฆลาลังการได้กล่าวถึงคาถาไว้ ๑๐๘ ชนิด^๖ ในคาถาเหล่านี้ อาจจัดรวมเป็นประเภทได้ ๓ ประเภทใหญ่ คือ สมคาถา อัทธสมคาถา และวิสมคาถา

๑) สมคาถา คือ คาถาที่มีบาททั้ง ๔ บาท ประกอบด้วยคณะ, ครุ, ลหุเหมือนกันทุกบาท ได้แก่ กลุ่มคาถามีอินทรวีเชียรเป็นต้น ซึ่งประกอบด้วยคาถาที่มีพยางค์ตั้ง ๑๑ พยางค์ ถึง ๒๒ พยางค์

๒) อัทธสมคาถา คาถาที่มีบาทมีลักษณะเหมือนกันอย่างละครึ่ง กล่าวคือบาทคี่ (๑, ๓) เหมือนกัน บาทคู่ (๒, ๔) เหมือนกัน ได้แก่ กลุ่มอุปัชฌายาคาถา (เช่น บาท คี่เป็นอินทรวีเชียร บาทคู่เป็นอุปัชฌายาวีเชียร) และโอปงฉันทสกคาถา

๓) วิสมคาถา คาถาที่มีบาททั้ง ๔ ประกอบด้วยคณะ, ครุ, ลหุ ที่แตกต่างกัน ได้แก่ กลุ่มคาถามีปัญยาววัตรเป็นต้น

ประเภทของคาถาในรตนสูตร เมื่อตรวจคณะฉันทแล้ว พบว่า เป็นกลุ่มคาถาที่มีชื่อปรากฏในคัมภีร์วุตโตทัย คือ อินทรวีเชียร อุปัชฌายาวีเชียร วังสัฏฐะ อินทรวงศ์ อุปชาดิฉันท และมีคาถาที่ไม่ปรากฏในคัมภีร์วุตโตทัย ดังนี้

พระคาถาที่ ๑

ยานีธ ภูตานิ สภาคทานิ
ภุมมานิ วา ยานิ ว อนตลิกเข
สพเพว ภูตา สุมนา ภวนตุ
อโถปิ สกกจจ สุนนตุ ภาสิตัม

ในพระคาถาที่ ๑ นี้ เป็นอินทรวีเชียรคาถาผสมกับวังสัฏฐคาถา
บาทที่ ๑, ๒, และ ๓ เป็นอินทรวีเชียรคาถา
บาทที่ ๔ เป็นวังสัฏฐคาถา

^๖ พระสังฆรักขิตมหาสามีเถระ, คัมภีร์วุตโตทัยปกรณ์, หน้า ๔-๘.

ตารางที่ ๑ พระคาถาที่ ๑

คณะฉันท	ต			ต			ช			ค	ค
คาถาคณะฉันท	อิน	ทา	ทิ	กา	ตา	ว	ชิ	รา	ช	คา	โค
บาทที่ ๑ เป็นอินทวิเชียรคาถา	ยา	นี	ธ	ภู	ตา	นิ	ส	มา	ค	ตา	นิ
บาทที่ ๒ เป็นอินทวิเชียรคาถา	ภุม	มา	นิ	วา	ยา	นิ	ว	อน	ต	ลิ	เช
บาทที่ ๓ เป็นอินทวิเชียรคาถา	สพ	เพ	ว	ภู	ตา	สุ	ม	นา	ภ	วน	ตุ
คณะฉันท	ช			ต			ช			ร	
คาถาคณะฉันท	ว	ท	ติ	ว	ส	ฐ	มิ	ท	ช	ตา	รา
บาทที่ ๔ เป็นวังสฤษฏคาถา	อ	โ	ปี	ส	ก	จ	สุ	ณ	ตุ	กา	ตี

อธิบาย อินทวิเชียรฉันท^๗

อินทาติกา ตา วชิรา ชคา โค.

คาถาที่มี ต ต ช คณะและครุ ๒ พยางค์ ชื่อว่า อินทวิเชียร

(หรือ) ชื่อว่า วชิรคาถาที่มี อินท ศัพท์อยู่หน้า

อินทวิเชียร แปลว่า คาถาที่มีลีลาอันรุ่งเรืองงดงามดุจสายฟ้าซึ่งเป็นอาวุธของพระอินทร์ เป็นคาถาที่มี ต ต ช คณะ และครุ ๒ พยางค์ ในทุกบาทของคาถา กล่าวคือ ครุ ลหุ มีรูปว่า ๒ ๒ ๑, ๒ ๒ ๑, ๑ ๒ ๑, ๒ ๒ จะเห็นว่า คำว่า อินทาติ (๒ ๒ ๑) เป็น ต คณะ, คำว่า กา ตา ว (๒ ๒ ๑) เป็น ต คณะ คำว่า วชิรา (๑ ๒ ๑) เป็น ช คณะ ส่วนคำว่า คาโค (๒ ๒) เป็น ครุ ๒ พยางค์

อธิบาย วังสฤษฏฉันท^๘

วทนติ วสฤษฐมิท ชตา ชรา.

คาถาที่มี ช ต ช ร คณะนี้ ท่านกล่าวว่า วังสฤษฏ

^๗ พระคันธสาราภิวังศ์, วุฒโตทยมัญชรี ศึกษาเปรียบเทียบฉันทลักษณ์บาลี, พระธรรมโมลี (สมศักดิ์ อุปสโม ป.ธ.๙, M.A., Ph.D.), พระมหานิมิต ธรรมสาโร ป.ธ.๙ ตรวจชำระ, (นครปฐม : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส, ๒๕๔๕), หน้า ๑๙๐.

^๘ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๑๘.

วังสัจจะ แปลว่า คาคาเป็นที่ตั้งแห่งคณะมีเสียงไม่สม่ำเสมอ กัน เหมือนดนตรีสุริระ คือปี หรือขลุ่ย ประกอบด้วย คาคาที่มี ช ต ช ร คณะ ในทุกบาทของคาคา กล่าวคือ ครุ ลหุ มีรูปว่า ๑ ๒ ๑, ๒ ๒ ๑, ๑ ๒ ๑, ๒ ๑ ๒ จะเห็นว่า คำว่า วทนติ (๑ ๒ ๑) เป็น ช คณะ คำว่า วังสัจจะ (๒ ๒ ๑) เป็น ต คณะ, คำว่า มิท ช (๑ ๒ ๑) เป็น ช คณะ ส่วนคำว่า ตา ชรา (๒ ๑ ๒) เป็น ร คณะ

พระคาคาที่ ๒

ตสฺมา หิ ภูตา นิสาเมถ สพเพ
เมตตํ กโรถ มานุสฺสียา ปชาย
ทิวา จ รตโต จ หรณติ เย พลี
ตสฺมา หิ เน รกฺขถ อปฺปมตฺตา ฯ

ตารางที่ ๓.๒ พระคาคาที่ ๒

คณะฉันท	ต			ต			ต			ครุลอย	
บาทที่ ๑ ไม่ปรากฏ	ตส	มา	หิ	ภู	ตา	นิ	สา	เม	ถ	สพ	เพ
คณะฉันท	ต			ร			ส			ช	
บาทที่ ๒ ไม่ปรากฏ	เมต	ตํ	ก	โร	ถ	มา	นุ	ลึ	ยา	ป	ชา ย
คณะฉันท	ต			ต			ช			ครุลอย	
บาทที่ ๓ วังสัจจะคาคา	ทิว	ว	จ	รต	โต	จ	ห	รณ	ติ	เย	พ ลี
คณะฉันท	ช			ต			ช			ครุลอย	
บาทที่ ๔ อินทรวีเชียรคาคา	ตส	มา	หิ	เน	รก	ช	ถ	อป	ป	มต	ตา

ในพระคาคาที่ ๒ นี้ เมื่อตรวจตามคณะฉันทแล้ว แต่ละบาทเป็นคนละฉันท ดังนี้

บาทที่ ๑ ไม่ปรากฏในคัมภีร์วุตโตทัย

บาทที่ ๒ ไม่ปรากฏในคัมภีร์วุตโตทัย

บาทที่ ๓ เป็นวังสัจจะฉันท

บาทที่ ๔ เป็นอินทรวีเชียรฉันท

พระคาถาที่ ๓

ยัม ภิญจิ วิตตัม อธิ วา หุรัม วา
 สคฺเคสุ วา ยัม รตนํ ปณฺธิตัม
 น โน สมํ อตฺถิ ตถาคเตน
 อิทมปิ พุทฺเธ รตนํ ปณฺธิตัม
 เอเตน สจฺเจน สุวตฺถิ โหตุ ๑

ตารางที่ ๒ พระคาถาที่ ๓

คณะฉันท์	ต			ต			ช			ครุलय	
บาทที่ ๑ อินทรวชิรคาถา	ยัม	ภิญ	จิ	วิต	ตัม	อิ	ธ	วา	หุ	รัม	วา
คณะฉันท์	ต			ต			ช			ครุलय	
บาทที่ ๒ อินทรวชิรคาถา	สค	เค	สุ	วา	ยัม	ร	ต	นัม	ป	ณิ	ตัม
คณะฉันท์	ช			ต			ช			ครุलय	
บาทที่ ๓ อุเพนทรวชิรคาถา	น	โน	ส	มัม	อต	ถิ	ต	ถา	ค	เต	น
คณะฉันท์	ช			ต			ช			ครุलय	
บาทที่ ๔ อุเพนทรวชิรคาถา	อิ	ทม	ปิ	พุท	เธ	ร	ต	นัม	ป	ณิ	ตัม
คณะฉันท์	ต			ต			ช			ครุलय	
บาทที่ ๕ อินทรวชิรคาถา	เอ	เต	น	สจ	เจ	น	สุ	วต	ถิ	โห	ตุ

พระคาถาที่ ๓ นี้ เมื่อตรวจตามคณะฉันท์แล้ว พบว่า เป็น อุปชาติคาถา ชื่อ รามา

อธิบาย อุปชาติคาถา

อุปชาติคาถา มีกฎเกณฑ์คณะฉันท์ ดังนี้

อนนฺตโรทริตลกขณา เจ
 ปาทา วิมิสฺสา อุปชาติโย ตา
 เอวํ กิริณฺญาสุปิ มิสฺสีตาสุ
 วทนต์ ชาติสุวิทเมว นามิ

คาถาที่มีลักษณะที่กล่าวไว้ในสองคาถาถัดมา ชื่อว่า อุปชาติ
แม้เมื่อคาถาประเภทอื่นผสมกันเช่นนี้ อาจารย์ทั้งหลายกล่าวชื่อว่า
อุปชาตินี้แน่นอนเทียว.

อุปชาติ แปลว่า คาถาที่มีกำเนิดผสมกับคาถาใกล้ชิด ๒ คาถา คือ อินทรวิเชียรและ
อุเปนทรวิเชียร ชื่อว่า อุปชาติ อีกนัยหนึ่ง คาถาที่ผสมคาถาหลายชนิดซึ่งมีพยางค์ไม่เท่ากันในแต่ละ
ฉันท์ก็เรียกว่าอุปชาติ ตามนัยแรก อุปชาติเป็นคาถาผสมระหว่างอินทรวิเชียรกับอุเปนทรวิเชียร
เท่านั้น ไม่เกี่ยวกับคาถาอื่น ส่วนนัยหลัง คาถานี้เป็นคาถาผสมระหว่างคาถาหลายชนิดในฉันท
วรรณพฤติที่มีพยางค์ต่างกัน

ดังนั้น อุปชาติคาถานี้ ที่ได้ยกขึ้นในเบื้องต้นนั้นบาทที่ ๑ ๑ เป็นอุเปนทรวิเชียร, บาทที่ ๒
เป็นอินทรวิเชียร, บาทที่ ๓ เป็นอินทรวิเชียร ส่วนบาทที่ ๔ เป็นอุเปนทรวิเชียร ผู้ที่แต่งคาถาผสมจะ
วางคาถาทั้ง ๒ ประเภทไว้ในบาทไหนก็ได้ตามความเหมาะสม ฉันท์ปรากฏชื่อปึงคลฉันท์ แสดงอุป
ชาติคาถาไว้ ๑๔ ประเภท โดยเรียงตามวิธีแผ่ปัดถาระดังต่อไปนี้

ตารางที่ ๓.๔ อุปชาติคาถา

เลขแถว	ป	ทุ	ต	จ	ชื่อคาถา
๑	อิ	อิ	อิ	อิ	อินทรวิเชียร
๒	อุ	อิ	อิ	อิ	กิตติ
๓	อิ	อุ	อิ	อิ	วาณี
๔	อุ	อุ	อุ	อิ	มาลา
๕	อิ	อิ	อุ	อิ	สาลา
๖	อุ	อิ	อุ	อิ	หังสี (วิปริตอาขยานก)
๗	อิ	อุ	อุ	อิ	มายา
๘	อุ	อุ	อุ	อิ	พาลา
๙	อิ	อิ	อิ	อุ	ขาลา
๑๐	อุ	อิ	อิ	อุ	อัททา
๑๑	อิ	อุ	อิ	อุ	ภัททา (อาขยานก)
๑๒	อุ	อุ	อิ	อุ	เปมา
๑๓	อิ	อิ	อุ	อุ	รามา
๑๔	อุ	อิ	อุ	อุ	อิทธิ
๑๕	อิ	อุ	อุ	อุ	พุทธิ

๑๖	อุ	อุ	อุ	อุ	อุเพนทวิเชียร
----	----	----	----	----	---------------

คำว่า อี คือ อินทวชิรา ส่วนคำว่า อุ คือ อุเพนทวชิรา ในบรรดาแถวเหล่านี้ แถวแรกประกอบด้วย อี, อี, อี, อี ในปฐมบาท (ป), ทุตติยบาท (ท), ตติยบาท (ต) และจตุตถบาท (จ) จึงเป็นอินทวิเชียรคาถา ส่วนแถวที่ ๒-๑๕ รวม ๑๔ แถว เป็นลักษณะผสมระหว่างอินทวิเชียร แถวเป็นลักษณะผสมระหว่างอินทวิเชียรกับอุเพนทวิเชียร จึงเป็นอุปชาติคาถา ๑๔ ประเภทตามลักษณะของตนๆ สำหรับแถวสุดท้ายประกอบด้วย อุ, อุ, อุ, อุ จึงเป็นอุเพนทวิเชียร

อธิบาย อุเพนทวิเชียรคาถา

อุเพนทวิเชียรคาถา มีกฎเกณฑ์และคณะฉันท์ ดังนี้

อุปาธิกา สาว ชตา ชคาโค.

คาถาที่มี ช ต ช คณะ และครุ ๒ พยางค์ ชื่อว่า อุเพนทวิเชียร (หรือ) ชื่อว่า วชิรคาถา ที่มี อุป ศัพท์อยู่หน้า

ตารางที่ ๓ อุเพนทวิเชียรคาถา

คณะฉันท์	ช			ต			ช			ครุลอย	
คาถาคณะฉันท์	อุ	ปา	ที	กา	สา	ว	ช	ตา	ช	คา	โค
ครุ (๒) – ลหุ (๑)	๑	๒	๑	๒	๒	๑	๑	๒	๑	๒	๒
บาทที่ ๔ อุเพนทวิเชียรคาถา	อี	ทม	ปี	พุท	ธ	ร	ต	นั	ป	ณิ	ติ

อุเพนทวิเชียร แปลว่า คาถาที่มีคณะใกล้เคียงกับอินทวิเชียร เป็นประเภติดิฎฐฐานันท์ คือ คาถาที่มี ช ต ช คณะ และครุ ๒ พยางค์ ในทุกบาทของคาถา กล่าวคือ ครุ ลหุ มีรูปว่า ๑ ๒ ๑, ๒ ๒ ๑, ๑ ๒ ๑, ๒, ๒ จะเห็นว่า คำว่า อุปาธิ (๑ ๒ ๑) เป็น ช คณะ, คำว่า กา สา ว (๒ ๒ ๑) เป็น ต คณะ, คำว่า ช ตา ช (๑ ๒ ๑) เป็น ช คณะ ส่วนคำว่า คา โค (๒ ๒) เป็นครุ ๒ พยางค์

พระคาถาที่ ๔

ขยั วิราคะ อมตํ ปณิตํ

ยทชฌคา สกยมนี สสมาหิโต

น เตน รมเมน สมตถิ กิณจิ

อิทมปิ รมเม รตนํ ปณิตํ ฯ

เอเตน สจเจน สุวตถิ โหตุ ฯ

ตารางที่ ๔ พระคาถาที่ ๔

คณะฉันท	ต			ต			ช			ครุลอย	
บาทที่ ๑ อุเปนทรวีเชียรคาถา	ข	ย	วิ	รา	ค	อ	ม	ต	ป	ณิ	ต
คณะฉันท	ช			ต			ช			ร	
บาทที่ ๒ วังสัฏฐวิเชียรคาถา	ย	ทช	ณ	คา	ส	ย	ม	นิ	ส	มา	ติ โต
คณะฉันท	ช			ต			ช			ครุลอย	
บาทที่ ๓ อุเปนทรวีเชียรคาถา	น	เต	น	ธม	เม	น	ส	มต	ถิ	กัญ	จิ
คณะฉันท	ช			ต			ช			ครุลอย	
บาทที่ ๔ อุเปนทรวีเชียรคาถา	อิ	ทม	ปิ	ธม	เม	ร	ต	น	ป	ณิ	ต
คณะฉันท	ต			ต			ช			ครุลอย	
บาทที่ ๕ อินทรวีเชียรคาถา	เอ	เต	น	สจ	เจ	น	สุ	วต	ถิ	โห	ตุ

พระคาถาที่ ๔ นี้ เป็นฉันทผสม ๓ ฉันท ได้แก่ อุเปนทรวีเชียร วังสัฏฐ และอินทรวีเชียร

บาทที่ ๑ เป็นอุเปนทรวีเชียรคาถา

บาทที่ ๒ เป็นวังสัฏฐคาถา

บาทที่ ๓ เป็นอุเปนทรวีเชียรคาถา

บาทที่ ๔ เป็นอุเปนทรวีเชียรคาถา

บาทที่ ๕ เป็นอินทรวีเชียรคาถา

พระคาถาที่ ๕

ยมพทุธเสฏโฐ ปรีวณณยี สุจี

สมาธิมานนตริกถณมาหุ

สมาธินา เตน สโม น วิชชติ

อิทมปิ ธมเม รตน ปณิโต

เอเตน สจเจน สุวตถิ โหตุ ฯ

ตารางที่ ๕ พระคาถาที่ ๕

คณะฉันท	ต			ต			ช			ร		
บาทที่ ๑ อินทรวงศ์คาถา	ยม	พุท	ธ	เสฏ	โธ	ป	ริ	วณ	ณ	यी	สุ	จี
คณะฉันท	ช			ต			ช			ครุLOY		
บาทที่ ๒ อุเปนทริเชียรคาถา	ส	มา	อิ	มา	นณ	ต	ริ	กณ	ณ	มา	หุ	
คณะฉันท	ช			ต			ช			ร		
บาทที่ ๓ วังสัฏฐคาถา	ส	มา	อิ	นา	เต	น	ส	โม	น	วิขุ	ช	ติ
คณะฉันท	ช			ต			ช			ครุLOY		
บาทที่ ๔ อุเปนทริเชียรคาถา	อิ	ทม	ปิ	ธม	เม	ร	ต	นั	ป	ณิ	ตัม	
คณะฉันท	ต			ต			ช			ครุLOY		
บาทที่ ๕ อินทริเชียรคาถา	เอ	เต	น	สจ	เจ	น	สุ	วต	ถิ	โห	ตุ	

พระคาถาที่ ๕ นี้ ประกอบด้วย คาถา ๔ ประเภท คือ อินทรวงศ์คาถา วังสัฏฐคาถา อุเปนทริเชียรคาถา และอินทริเชียร อนึ่งคำว่า ยมพุทเสฏโฐ ในพระคาถานี้ ในพระไตรปิฎกฉบับพม่า เป็น ยี่ พุทเสฏโฐ^๙ หาได้ทำการแปลงนิคคหิตเป็นพยัญชนะที่สุตวรรคไม่ ส่วนด้านเนื้อหา และความหมายไม่แตกต่างกัน

บาทที่ ๑ เป็นอินทรวงศ์คาถา

บาทที่ ๒ เป็นอุเปนทริเชียรคาถา

บาทที่ ๓ เป็นวังสัฏฐคาถา

บาทที่ ๔ เป็นอุเปนทริเชียรคาถา

บาทที่ ๕ เป็น อินทริเชียรคาถา

อธิบาย อินทรวงศ์คาถา

กฎเกณฑ์คณะฉันทของคาถาที่ซ้ำกับที่กล่าวมาข้างต้นแล้ว มีกฎเกณฑ์เดียวกัน จึงมิได้กล่าวไว้ในที่นี้ จะกล่าวเฉพาะที่แปลกกันเท่านั้น ได้แก่ อินทรวงศ์ฉันท ดังนี้

^๙ พระมหาแสวง โชติปาโล, *ปริตติปิณี*, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์อักษรสมัย, ๒๕๒๗), หน้า ๔.

สา อินทวสา ขลุ ยตถ ตา ชรา.

คาถาที่มี ต ต ช ร คณะ ชื่อว่า อินทรวงศ์ โดยแท้

ตารางที่ ๖ อินทรวงศ์คาถา

คณะฉันท	ต			ต			ช			ร		
คาถาคณะฉันท	สา	อิน	ท	ว	สา	ข	ลุ	ยต	ถ	ตา	ช	รา
ครุ (๒) – ลหุ (๑)	๒	๒	๑	๒	๒	๑	๑	๒	๑	๒	๒	๒
บาทที่ ๔ อินทรวงศ์คาถา	ยม	พพ	ธ	เสฏ	โฐ	ป	ริ	วณ	ณ	ยี้	สุ	จี

อินทรวงศ์ แปลว่า คาถามีเสียงไพเราะเหมือนปี่พระอินทร์ จัดเป็น ชุดฉันท คือ คาถาที่มี ต ต ช ร คณะ ในทุกบาทของคาถา กล่าวคือ ครุ ลหุ มีรูปว่า ๒ ๒ ๑, ๒ ๒ ๑, ๑ ๒ ๑, ๒ ๑ ๒ จะเห็นว่า คำว่า สา อินท (๒ ๒ ๑) เป็น ต คณะ, คำว่า วสา ข (๒ ๒ ๑) เป็น ต คณะ, คำว่า ลุ ยตถ (๑ ๒ ๑) เป็น ช คณะ ส่วนคำว่า ตา ชรา (๒ ๑ ๒) เป็น ร คณะ

พระคาถาที่ ๖

เย ปุคฺคลา อฏฺฐสํ ปสฺมฺจา
 จตตาริ เอตานิ ยุกานิ โหนติ
 เต ทกฺขิณฺเอยยา สุกตสฺส สาวกา
 เอเตสุ ทินฺนานิ มหปฺพลานิ
 อิทมปิ สงฺฆเ รตนํ ปณฺธิตํ ฯ
 เอเตน สจฺเจน สุวตฺถิ โหตุ ฯ

ตารางที่ ๗ พระคาถาที่ ๖

คณะฉันท	ต			ต			ช			ครุลอย		
บาทที่ ๑ อินทวิเชียรคาถา	เย	ปุค	ค	ลา	อฏ	จ	ส	ต	ป	สฏ	จ	
คณะฉันท	ต			ต			ช			ครุลอย		
บาทที่ ๒ อินทวิเชียรคาถา	จต	ตา	ริ	เอ	ตา	นิ	ยุ	คา	นิ	โหน	ติ	
คณะฉันท	ต			ต			ช			ร		
บาทที่ ๓ อินทรวงศ์คาถา	เต	ทก	ขิ	ณฺเ	ยา	สุ	ค	ตส	ส	สา	ว	กา

คณะฉันท	ด			ต			ช			ครุฑ	
บาทที่ ๔ อินทรีเศียรคาถา	เอ	เต	สุ	ทิน	นา	นิ	ม	หป	ผ	ลา	นิ
คณะฉันท	ช			ต			ช			ครุฑ	
บาทที่ ๕ อุเพนทรีเศียรคาถา	อิ	ทม	ปิ	สง	เม	ร	ต	น	ป	ณ	ต
คณะฉันท	ด			ต			ช			ครุฑ	
บาทที่ ๖ อินทรีเศียรคาถา	เอ	เต	น	สจ	เจ	น	สุ	วต	ถิ	โท	ตุ

พระคาถาที่ ๖ นี้ ประกอบด้วยพระคาถา ๓ ประเภท คือ อินทรีเศียร อินทรวงศ์ และ
อุเพนทรีเศียร

บาทที่ ๑ เป็น อินทรีเศียร

บาทที่ ๒ เป็น อินทรีเศียร

บาทที่ ๓ เป็น อินทรวงศ์

บาทที่ ๔ เป็น อินทรวงศ์

บาทที่ ๕ เป็น อุเพนทรีเศียร

บาทที่ ๖ เป็น อินทรีเศียร

พระคาถาที่ ๗

เย สุปปยุตฺตา มนสา ทฬฺหเนน

นิกกามิโน โคตมสาสนมฺหิ

เต ปตฺติปตฺตา อมตํ วิคฺยห

ลทฺธา มุธา นิพฺพุตฺติ ภุญฺชมานา

อิทฺมปิ สงฺฆเ รตนํ ปณฺธํ ฯ

เอเตน สจฺเจน สุวตฺถิ โหตุ ฯ

ตารางที่ ๘ พระคาถาที่ ๗

คณะฉันท	ด			ต			ช			ครุฑ	
บาทที่ ๑ อินทรีเศียรคาถา	เย	สุ	ป	ยุ	ตา	ม	น	สา	ทฬ	เท	น
คณะฉันท	ด			ต			ช			ครุฑ	
บาทที่ ๒ อินทรีเศียรคาถา	นิ	กา	มิ	โน	โค	ต	ม	สา	ส	นม	หิ

คณะฉันท	ด			ด			ช			ครุฑอย	
บาทที่ ๓ อินทรวชิรคาลา	เต	ปต	ติ	ปต	ตา	อ	ม	ต้	วิ	คย	ห
คณะฉันท	ด			ด			ช			ครุฑอย	
บาทที่ ๔ ไม่ปรากฏฉันท	ลท	ธ	ม	ธ	นิพ	พ	ตี	ภุญ	ช	มา	นา
คณะฉันท	ช			ด			ช			ครุฑอย	
บาทที่ ๕ อุเพนทรวชิรคาลา	อิ	ทม	ปี	สง	เม	ร	ต	น	ป	ณี	ต้
คณะฉันท	ด			ด			ช			ครุฑอย	
บาทที่ ๖ อินทรวชิรคาลา	เอ	เต	น	สจ	เจ	น	สุ	วต	ถิ	โท	ตุ

ในพระคาถาที่ ๗ นี้ ประกอบด้วยฉันท ๒ ประเภท คือ อินทรวชิร อุเพนทรวชิร และ บาทที่ ๔ ไม่ปรากฏคณะฉันท

บาทที่ ๑-๓ เป็น อินทรวชิรฉันท

บาทที่ ๔ ไม่ปรากฏชื่อฉันท

บาทที่ ๕ เป็น อุเพนทรวชิร

บาทที่ ๖ เป็น อินทรวชิร

พระคาถาที่ ๘

ยถินทชีโล ปจวี สโต สยา

จตุพภี วาเตภี อสมปภมปิโย

ตถูปม สปปุริส วทามิ

โย อริยสจจาณี อเวจจ ปสฺสตี

อิทมปิ สงเข รตนํ ปณฺตี

เอเตน สจฺเจน สุวตฺถิ โหตุ ฯ

ตารางที่ ๙ พระคาถาที่ ๘

คณะฉันท	ช			ด			ช			ร		
บาทที่ ๑ วังสัฏฐคาลา	ย	ถิน	ท	ชี	โล	ป	จ	วี	สี	โต	สี	ยา
คณะฉันท	ช			ด			ช			ร		
บาทที่ ๒ วังสัฏฐคาลา	จ	ตุพ	ภี	วา	เต	ภี	อ	สม	ป	กม	ปิ	โย

คณะฉันท	ช			ต			ช			ครุLOY		
บาทที่ ๓ อุเพนทรวีเชียรคาถา	ต	ญ	ป	ม	ส	ป	ร	ส	ว	ทา	มิ	
คณะฉันท	ต			ต			ช			ร		
บาทที่ ๔ อินทรวงศ์คาถา	โย	อริ	ย	สจ	จา	นิ	อ	เวจ	จ	ปส	ส	ติ
คณะฉันท	ช			ต			ช			ครุLOY		
บาทที่ ๕ อุเพนทรวีเชียรคาถา	อิ	ทม	ปิ	สง	เม	ร	ต	น	ป	ณ	ต	
คณะฉันท	ต			ต			ช			ครุLOY		
บาทที่ ๖ อินทรวีเชียรคาถา	เอ	เต	น	สจ	เจ	น	สุ	วต	ถ	โ	ต	

พระคาถานี้ เป็นการผสมฉันท ๔ ฉันท คือ ว่างสัทธะ อุเพนทรวีเชียร อินทรวงศ์ อินทรวีเชียร

บาทที่ ๑-๒ เป็น ว่างสัทธฉันท

บาทที่ ๓ เป็น อุเพนทรวีเชียร

บาทที่ ๔ เป็น อินทรวงศ์ฉันท

บาทที่ ๕ เป็น อุเพนทรวีเชียร

บาทที่ ๖ เป็น อินทรวีเชียร

พระคาถาที่ ๙

เย อริยสัจจานิ วิภาวณนติ

คมภีรปญเณน สุเทสิตานิ

กิญจาปี เต โหนติ ภูสพมตตทา

น เต ภว อฏฐมมาทียนติ

อิทมปิ สงเฆ รตนํ ปณิตํ

เอเตน สจเจน สุวตถิ โหตุ ฯ

ตารางที่ ๑๐ พระคาถาที่ ๙

คณะฉันท	ต			ต			ช			ครุฑอย	
บาทที่ ๑ อินทรวีเชียรคาถา	เย	อริ	ย	ส	จ	นิ	วิ	ภา	ว	ย	ติ
คณะฉันท	ต			ต			ช			ครุฑอย	

บาทที่ ๒ อินทรวชิรศาธา	ค	ม	ร	ป	ณ	น	สุ	เท	ลี	ตา	นิ
คณะฉันท	ต			ต			ช			ครุLOY	
บาทที่ ๓ อินทรวชิรศาธา	ก	จ	ป	เต	โ	ติ	ภ	ส	ป	ม	ตา
คณะฉันท	ช			ต			ช			ครุLOY	
บาทที่ ๔ อุเพนทรวชิรศาธา	น	เต	ภ	ว	อ	จ	ม	มา	ทิ	ย	ติ
คณะฉันท	ช			ต			ช			ครุLOY	
บาทที่ ๕ อุเพนทรวชิรศาธา	อิ	ท	ป	ส	เ	ร	ต	น	ป	ณ	ติ
คณะฉันท	ต			ต			ช			ครุLOY	
บาทที่ ๖ อินทรวชิรศาธา	เอ	เต	น	ส	จ	น	สุ	ว	ถ	โ	ตุ

คำว่า เย อริยสัจจاني ฉบับสยามรัฐ ทำสนธิ เป็น เยรียสัจจاني เพื่อให้เป็นอินทรวชิร แต่ควรเป็น เย อริยสัจจاني เหมือนฉบับอื่นๆ โดยรวมลหุสองพยางค์ให้เป็นครุหนึ่งพยางค์ ก็จะตรงตามลักษณะอินทรวชิร อนึ่ง บาทศาธาในภาษาบาลี ที่จะป็นนวัภษริกะหรือมีพยางค์เกินมาได้นั้น ท่านใช้หลักการรวมพยางค์ โดยอนุญาตให้มีพยางค์เกินมาได้ในที่มีคำว่า อริย, จริยา, กิริยา, อาจริย, วิปริยาย, อรห เป็นต้น ฟังรวมคำเหล่านี้ให้มีพยางค์สั้นกว่าเดิม กล่าวคือ ถ้ามี ๔ พยางค์ ก็ถือว่า เป็น ๓ พยางค์ หรือ ถ้ามี ๓ พยางค์ ก็ถือว่า เป็น ๒ พยางค์ เป็นต้น ที่เป็นเช่นนี้คงเนื่องมาจากภาษาสันสกฤตที่ใช้คำสั้นกว่าบาลี คือ อรย, ภริยา, วิรย, อาจริย, วิปริยาย, อรห จึงเป็นอนุโลมตามสันสกฤต ดังที่สัททนต์ สุตตมาลา กล่าวว่า คาถาบทสุ อริยารหจริยาทีโยเค อธิกฤษโรปี ปาโท อนุปวชโซ. ในคาถาบทแม้บาทที่มีพยางค์เกินในที่ประกอบกับ อริย, อรห และจริยา เป็นต้น ก็หาโทษมิได้ เช่น

ตโป จ พรหมจริญจ อริยสัจจान ทสสน

นิพพานสจฉิกิริยา จ เอต มงฺคลมุตตม.

อย่างไรก็ตาม การรวมพยางค์นี้ ไม่จำกัดเฉพาะเพียงคำที่ใกล้เคียงกับภาษาสันสกฤตเหมือนคำว่า อริย เป็นต้น เท่านั้น แม้คำทั่วไป ก็อาจใช้กฎการรวมพยางค์ได้ เช่น

โส อิม วิชฺฐเย ชฏ.^{๑๐}

^{๑๐} ส.ส. (บาลี) ๑๕/๒๓/, ๑๕๒/๑๖, ๐๔๘.

สุโข ปุณฺณาย ปฏิลากะ.^{๑๑}

พระคาถาที่ ๑๐

คณภีรปณฺเณน สุเทสิตานิ

กิญจาปิ เต โหนติ ภูสบุปมตฺตา

น เต ภวํ อฏฺฐมมาทียนฺติ

อิทมปิ สงฺฆเ รตนํ ปณฺตี

เอเตน สจฺเจน สุวตฺถิ โหตุ ฯ

ตารางที่ ๑๑ พระคาถาที่ ๑๐

คณะฉันท	ด			ต			ช			ครุLOY	
บาทที่ ๑ อินทริยเชียรคาถา	คณ	ภี	ร	ปณ	เณ	น	สุ	เท	สิ	ตา	นิ
คณะฉันท	ด			ต			ช			ครุLOY	
บาทที่ ๒ อินทริยเชียรคาถา	กิญ	จา	ปิ	เต	โหน	ติ	ภุ	สบุ	ป	มต	ตา
คณะฉันท	ช			ต			ช			ครุLOY	
บาทที่ ๓ อุเปนทริยเชียรคาถา	น	เต	ภ	ว	อฏ	ฐ	ม	มา	ทิ	ยณ	ติ
คณะฉันท	ช			ต			ช			ครุLOY	
บาทที่ ๔ อุเปนทริยเชียรคาถา	อิ	ทม	ปิ	สง	ฆ	ร	ต	น	ป	ณิ	ตี
คณะฉันท	ด			ต			ช			ครุLOY	
บาทที่ ๕ อินทริยเชียรคาถา	เอ	เต	น	สจ	เจ	น	สุ	วต	ถิ	โห	ตุ

พระคาถานี้ ประกอบด้วยฉันท ๒ ประเภท คือ อินทริยเชียรและอุเปนทริยเชียร เรียกชื่อว่า อุปชาติฉันท ชื่อ รามา มีลักษณะดังกล่าวแล้วในคาถาที่ ๑๐

บาทที่ ๑-๒ เป็น อินทริยเชียรฉันท

บาทที่ ๓-๔ เป็น อุเปนทริยเชียรฉันท

บาทที่ ๕ เป็น อินทริยเชียร

^{๑๑} พ.ธ. (บาลี) ๒๕/๓๓๓/๗๔.

พระคาถาที่ ๑๑

สหาสส ทสสนสมปทาย
 ตยสสุ ธมมา ชหิตา ภาวนติ
 สกกายทิฏฐิ วิจิกิจฉิตตยจ
 สีสัพพตฺ วาปี ยทตฺถิ กิณฺจ

ตารางที่ ๑๒ พระคาถาที่ ๑๑

คณะฉันท	ม			ช			ช			ครุลอย	
บาทที่ ๔ ไม่ปรากฏชื่อฉันท	ส	หา	วส	ส	ทส	ส	น	สม	ป	ทา	ย
คณะฉันท	ช			ต			ช			ครุลอย	
บาทที่ ๓ อุเพนทริเชียรคาถา	ต	ยส	สุ	ธม	มา	ช	หิ	ตา	ภ	วน	ติ
คณะฉันท	ต			ต			ช			ครุลอย	
บาทที่ ๑ อินทริเชียรคาถา	สภ	กา	ย	ทิฏ	ฐิ	วิ	จ	ก	จ	ตย	จ
คณะฉันท	ต			ต			ช			ครุลอย	
บาทที่ ๒ อินทริเชียรคาถา	สี	ลพ	พ	ต	วา	ปี	ต	ยต	ถิ	ก	จ

บาทพระคาถาตอนที่ ๑ นี้ ประกอบด้วย ๓ ฉันท คือ อุเพนทริเชียร และอินทริเชียร

บาทที่ ๑ ไม่ปรากฏชื่อฉันท

บาทที่ ๒ เป็น อุเพนทริเชียรฉันท

บาทที่ ๓-๔ เป็นอินทริเชียรฉันท

จตุหปาเยหิ จ วิปปมุตโต

ฉ จาภิกฺขณานนิ อภพโป กาคุ

อิทมปิ สงฺฆเ รตนํ ปณฺธิตํ ฯ

เอเตน สจฺเจน สฺวตฺถิ โหตุ ฯ

ตารางที่ ๑๓ พระคาถาที่ ๑๑ (๒)

คณะฉันท	ช			ต			ช			ครุลอย	
บาทที่ ๑ อุเพนทริเชียรคาถา	จ	ตุ	ห	ปา	เย	หิ	จ	วิป	ป	มุต	โต
คณะฉันท	ช			ต			ช			ครุลอย	

บาทที่ ๒ อุเพนทริเชียรคาถา	ฉ	จา	ภิกฺ	ฐา	นา	นิ	อ	ภพ	โพ	กา	ตุ
คณะฉันท	ช			ต			ช			ครุLOY	
บาทที่ ๓ อุเพนทริเชียรคาถา	อิ	ทม	ปิ	สง	เม	ร	ต	น	ป	ณ	ต
คณะฉันท	ต			ต			ช			ครุLOY	
บาทที่ ๔ อินทริเชียรคาถา	เอ	เต	น	สจ	เจ	น	สุ	วต	ถิ	โห	ตุ

คำว่า ฉ จาภิกฺฐานานิ อภพโพ กาทุ ฉบัพพมาเป็น ฉจจาภิกฺฐานานิ อภพพ กาทุ แปลง
โอ เป็น อ ตรงตามกฎอินทริเชียร

พระคาถาตอนที่ ๒ นี้ ประกอบด้วยฉันท ๒ ประเภท คือ อุเพนทริเชียร และอินท
ริเชียร

บาทที่ ๑-๓ เป็น อุเพนทริเชียรฉันท

บาทที่ ๔ เป็น อินทริเชียรฉันท

ส่วน คาถาหลังเป็นอุปชาติฉันท

พระคาถาที่ ๑๒

กิญจาปิ โส กมมํ กโรติ ปาปกํ

กาเยน วาจาเยท เจตสา วา

อภพโพ โส ตสส ปฏิจจทนาย

อภพพตา ทิฏฐปทสส วุตตา

อิทมปิ สงฺฆเ รตนํ ปณฺธิตํ ฯ

เอเตน สจฺเจน สุวตฺถิ โหตุ ฯ

ตารางที่ ๑๔ พระคาถาที่ ๑๒

คณะฉันท	ต			ต			ช			ร		
บาทที่ ๑ อินทรวงศ์คาถา	กณ	จา	ปิ	โส	กม	ม	ก	โร	ติ	ปา	ป	ก
คณะฉันท	ต			ต			ช			ครุLOY		
บาทที่ ๒ อินทริเชียรคาถา	กา	เย	น	วา	จา	ยุ	ท	เจ	ต	สา	วา	
คณะฉันท	ช			ต			ช			ครุLOY		

บาทที่ ๓ อุเพนทริเชียรคาถา	อ	ภพ	โพ	โส	ตส	ส	ป	ฏิจ	ฉ	ทา	ย
คณะฉันท	ช			ต			ช			ครุLOY	
บาทที่ ๔ อุเพนทริเชียรคาถา	อ	ภพ	พ	ตา	ทิม	ฐ	ป	ทส	ส	วุต	ตา
คณะฉันท	ช			ต			ช			ครุLOY	
บาทที่ ๕ อุเพนทริเชียรคาถา	อิ	ทม	ปิ	สง	เม	ร	ต	น	ป	ณิ	ติ
คณะฉันท	ต			ต			ช			ครุLOY	
บาทที่ ๖ อินทริเชียรคาถา	เอ	เต	น	สจ	เจ	น	สุ	วต	ถิ	โท	ตุ

พระคาถานี้ ประกอบด้วย ๓ ฉันท คือ อินทรวงศ์ อินทริเชียร และอุเพนทริเชียร

บาทที่ ๑ เป็น อินทรวงศ์ฉันท

บาทที่ ๒ เป็น อินทริเชียรฉันท

บาทที่ ๓-๔ เป็น อุเพนทริเชียร

บาทที่ ๖ เป็น อินทริเชียรฉันท

คำว่า กมม ในบาทที่ ๑ นี้ ควรทำรสส กมม เป็น กมม เพื่อให้ถูกต้องตามหลักของอินทรวงศ์ฉันท

คำว่า อภพโพ ในบาทที่ ๓ ฉบับพม่ามีรูปว่า อภพพ-เป็นอุเพนทริเชียรฉันท

พระคาถาที่ ๑๓

วนปคุมุเพ ยถา ผุสสิตคเค

คิมหานมาเส ปจฺมสมิ คิมเห

ตถูปม ฐมมวรี อเทสยิ

นิพพานคามิ ปรม หิตาย

อิทมปิ พุทฺเธ รตนํ ปณฺธิตํ ฯ

เอเตน สจฺเจน สุวตฺถิ โหตุ ฯ

ตารางที่ ๑๕ พระคาถาที่ ๑๓

คณะฉันท	ช			ต			ช			ครุLOY	
บาทที่ ๑ อุเพนทริเชียรคาถา	ว	นป	ป	คุม	เพ	ย	ถา	ผุส	สิ	ตค	เค
คณะฉันท	ต			ต			ช			ครุLOY	

บาทที่ ๒ อินทรวชิรคาถา	คิม	หา	น	มา	เส	ป	จ	มส	มี	คิม	เท
คณะฉันท	ช			ต			ช			ร	
บาทที่ ๓ วังสัฏฐคาถา	ต	ญ	ป	ม	ธม	ม	ว	ร	อ	เท	ส ยิ
คณะฉันท	ต			ต			ช			ครุLOY	
บาทที่ ๔ อินทรวชิรคาถา	นิพ	พา	น	คา	มี	ป	ร	ม	หิ	ตา	ย
คณะฉันท	ช			ต			ช			ครุLOY	
บาทที่ ๕ อุเพนทรวชิรคาถา	อิ	ทม	ปิ	พุท	ธ	ร	ต	น	ป	ณิ	ต
คณะฉันท	ต			ต			ช			ครุLOY	
บาทที่ ๖ อินทรวชิรคาถา	เอ	เต	น	สจ	เจ	น	สุ	วต	ถิ	โท	ตุ

พระคาถานี้ ประกอบด้วย ๓ ฉันท คือ อุเพนทรวชิร อินทรวชิร และวังสัฏฐะ

บาทที่ ๑ เป็น อุเพนทรวชิร

บาทที่ ๒ เป็น อินทรวชิร

บาทที่ ๓ เป็น วังสัฏฐะ

บาทที่ ๔ เป็น อินทรวชิร

บาทที่ ๕ เป็น อุเพนทรวชิร

บาทที่ ๖ เป็น อินทรวชิร

พระคาถาที่ ๑๔

วโร วรณญ วรโท วราหโร

อนุตตโร ฌมมวโร อเทสยิ

อิทมปิ พุทธธ รตน ปณิต

เอเตน สจเจน สุวตถิ โหตุ

ตารางที่ ๑๖ พระคาถาที่ ๑๔

คณะฉันท	ช			ต			ช			ร	
บาทที่ ๑ วังสัฏฐคาถา	ว	โร	ว	รณ	ญ	ว	ร	โท	ว	รา	ห โร
คณะฉันท	ช			ต			ช			ร	

บาทที่ ๒ วังสัฏฐคาลา	อ	นุ	ต	โร	ธ	ม	ว	ร	อ	เท	ส	ยิ				
คณะฉันท	ช			ต			ช			ครุ			ล	อ	ย	
บาทที่ ๓ อุเพนทริวิเชียรคาลา	อิ	ทม	ปิ	พุ	ธ	ร	ต	น	ป	ณิ	ต					
คณะฉันท	ต			ต			ช			ครุ				ล	อ	ย
บาทที่ ๔ อินทริวิเชียรคาลา	เอ	เต	น	ส	จ	เ	น	สุ	ว	ต	ถิ	โท	ตุ			

พระคาถานี้ ประกอบด้วย ๓ ฉันท คือ วังสัจจ อุเพนทริเชียร และอินทริเชียร

บาทที่ ๑-๒ เป็น วังสัจจฉันท

บาทที่ ๓ เป็น อุเพนทริเชียร

บาทที่ ๔ เป็น อินทริเชียร

พระคาถาที่ ๑๕

ชีณ ปุราณ นว นตถิ สมภา

วิรัตจิตตยาติเก ภาสมี

เต ชีณพีชา อวิรุฬหิณหา

นิพพนติ ธีรา ยถา มปทีโป

อิทมปิ สงฆะ รตนํ ปณิธํ ฯ

เอเตน สจเจน สุวตถิ โหตุ ฯ

ตารางที่ ๑๗ พระคาถาที่ ๑๕

คณะฉันท	ต			ต			ช			ร		
บาทที่ ๑ อินทรวงศ์คาลา	ชี	ณ	ปุ	รา	ณ	น	ว	น	ติ	สม	ภ	ว
คณะฉันท	ช			ต			ช			ครุ		
บาทที่ ๒ อุเพนทริเชียรคาลา	วิ	ร	ต	จิต	ตา	ย	ติ	เก	ภ	ว	ส	มี
คณะฉันท	ต			ต			ช			ครุ		
บาทที่ ๓ อินทริเชียรคาลา	เต	ชี	ณ	พี	ชา	อ	วิ	รุ	ฬ	หิ	ณ	ทา
คณะฉันท	ต			ต			ช			ครุ		
บาทที่ ๔ ไม่ปรากฏชื่อฉันท	นิ	พ	น	ติ	ธี	รา	ย	ถา	ม	ป	ที	โป

คณะฉันท	ช			ต			ช			ครุฑอย	
บาทที่ ๕ อุเพนทรวีเชียรคาถา	อิ	ทม	ปี	สง	เม	ร	ต	น	ป	ณ	ต
คณะฉันท	ต			ต			ช			ครุฑอย	
บาทที่ ๖ อินทรวีเชียรคาถา	เอ	เต	น	สจ	เจ	น	สุ	วต	ถ	โ	ตุ

พระคาถานี้ ประกอบด้วย ๔ ฉันท คือ อินทรวงศ์ อุเพนทรวีเชียร อินทรวีเชียร และไม่ปรากฏชื่อฉันทอีก ๑ บาทพระคาถา

บาทที่ ๑ เป็น อินทรวงศ์ฉันท

บาทที่ ๒ เป็น อุเพนทรวีเชียรฉันท

บาทที่ ๓ เป็น อินทรวีเชียรฉันท

บาทที่ ๔ เป็น ไม่ปรากฏชื่อฉันท

บาทที่ ๕ เป็น อุเพนทรวีเชียรฉันท

บาทที่ ๖ เป็น อินทรวีเชียรฉันท

พระคาถาที่ ๑๖

ยานีธ ภูตานิ สมากตานิ

ภุมมานิ วา ยานิว อนตลิกเข

ตถาคตํ เทวมนุสสุปัชิตํ

พทุธํ นมสสาม สุตถิ โหตุ ฯ

ตารางที่ ๑๘ พระคาถาที่ ๑๖

คณะฉันท	ต			ต			ช			ครุฑอย	
บาทที่ ๑ อินทรวีเชียรคาถา	ยา	นี	ธ	ภู	ตา	นิ	ส	มา	ค	ตา	นิ
คณะฉันท	ต			ต			ช			ครุฑอย	
บาทที่ ๒ อินทรวีเชียรคาถา	ภุม	มา	นิ	วา	ยา	นิ	ว	อน	ต	ลิก	เข
คณะฉันท	ช			ต			ช			ร	
บาทที่ ๓ วัณฐฐคาถา	ต	ถา	ค	ต	เท	ว	ม	นุส	ส	ปู	ช
คณะฉันท	ต			ต			ช			ครุฑอย	
บาทที่ ๔ อินทรวีเชียรคาถา	พทุ	ธ	น	มส	สา	ม	สุ	วต	ถ	โ	ตุ

พระคาถาที่ ๑๗

ยานีธ ภูตานิ สماعيل
 ภูมมานิ วา ยานิว อนตลิกเข
 ตถาคตํ เทวมนุสสุปัชิตํ
 ธมมํ นมสสาม สวตถิ โหตุ ฯ

ตารางที่ ๑๙ พระคาถาที่ ๑๗

คณะฉันท	ด			ต			ช			ครุLOY	
บาทที่ ๑ อินทริยียะระคาถา	ยา	นี	ธ	ภู	ตา	นิ	ส	มา	ค	ตา	นิ
คณะฉันท	ด			ต			ช			ครุLOY	
บาทที่ ๒ อินทริยียะระคาถา	ภูม	มา	นิ	วา	ยา	นิ	ว	อน	ต	ลิก	เข
คณะฉันท	ช			ต			ช			ร	
บาทที่ ๓ วัณฐะระคาถา	ด	ถา	ค	ตํ	เท	ว	ม	นุส	ส	ปุ	ชิตํ
คณะฉันท	ด			ต			ช			ครุLOY	
บาทที่ ๔ อินทริยียะระคาถา	ธม	ม	น	มส	สา	ม	สุ	วต	ถิ	โ	ตุ

พระคาถาที่ ๑๘

ยานีธ ภูตานิ สماعيل
 ภูมมานิ วา ยานิว อนตลิกเข
 ตถาคตํ เทวมนุสสุปัชิตํ
 สงฆํ นมสสาม สวตถิ โหตุ ฯ

ตารางที่ ๒๐ พระคาถาที่ ๑๘

คณะฉันท	ด			ต			ช			ครุLOY	
บาทที่ ๑ อินทริยียะระคาถา	ยา	นี	ธ	ภู	ตา	นิ	ส	มา	ค	ตา	นิ

คณะฉันท	ด			ต			ช			ครุฑ	
บาทที่ ๒ อินทริเชียรคาถา	ภุ	มา	นิ	วา	ยา	นิ	ว	อน	ต	ลิ	เพ
คณะฉันท	ช			ต			ช			ร	
บาทที่ ๓ วัณฐฐคาถา	ต	ถา	ค	ต	เท	ว	ม	นุ	ส	ปู	ช
คณะฉันท	ด			ต			ช			ครุฑ	
บาทที่ ๔ อินทริเชียรคาถา	สง	ม	น	ม	สา	ม	สุ	ว	ถ	โท	ตุ

คาถาสุดท้ายทั้ง ๓ คาถานี้ แต่ละคาถาประกอบด้วย ๒ ฉันท คือ วัณฐฐะ และอินทริเชียร

บาทที่ ๑-๒ เป็นอินทริเชียรฉันท

บาทที่ ๓ เป็น วัณฐฐฉันท

บาทที่ ๔ เป็น อินทริเชียรฉันท

คาถา คือ ฉันทที่แต่งได้ครบ ๔ บาท หากว่าในตอนใดแต่งเกินไปอีก ๒ บาท แล้วยุติ นับเป็นคาถาครึ่ง คาถาพรรณพฤติ มี ๓ ประเภท คือ คาถาที่มีบาททั้ง ๔ มีลักษณะ คณะ, ครุ, ลหุ เหมือนกันหมด คาถาที่มีบาททั้ง ๔ เหมือนกันครึ่งหนึ่ง คือ บาทที่เหมือนบาทที่ บาทคู่เหมือนบาทคู่ และคาถาที่มีบาททั้ง ๔ มีลักษณะไม่เหมือนกัน

๔. สรุป

ฉันทในรตนสูตรนี้ เป็นประเภทรณพฤติทั้งหมด มีจำนวนของพยางค์ทุกฉันทไม่เท่ากัน ทุกคาถามี ๑๑ พยางค์บ้าง ๑๒ พยางค์บ้าง ผสมกัน เมื่อเรียกชื่อฉันทแล้ว ได้แก่ อินทริเชียร อินทรวงศ์ อุเพนทริเชียร วัณฐฐะ และไม่ปรากฏชื่อฉันท ๑ ชนิด ผสมกันอยู่ในพระคาถาเดียวกัน จึงเรียกชื่อคาถาตามที่ปรากฏในวุตโตทัยไม่ได้บอกได้เฉพาะแต่ละบาทคาถาเท่านั้น พระผู้มีพระภาคทรงเน้นความเข้าใจหลักธรรมเพื่อนำมาปฏิบัติ จึงไม่ทรงระบุชื่อคาถาโดยเฉพาะ ดังนั้น จึงมีพระพุทธานุญาตที่แสดงชื่อสามัญทั่วไปว่า คาถา เท่านั้น^{๑๒} สมดังพระพุทธวาทะว่า

เอกมนต์ จิตฺตา โข สา เทวตา ภควนฺตํ คายาย อชฺฌณฺณสึ.

^{๑๒} พระคันธสาราภิวังค์, วุตโตทัยมัญชรี ศึกษาเปรียบเทียบฉันทลักษณะบาลี, พระธรรมโมลี (สมศักดิ์ อุปสโม ป.ธ.๙, M.A., Ph.D.), พระมหานิมิต ธรรมสารโร ป.ธ.๙ ตรวจชำระ, (นครปฐม : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบาศีศึกษาพุทธโฆส, ๒๕๔๕), หน้า ๖๑.

เทวดานั้น ครั้นเย็นแล้วในที่แห่งหนึ่ง ได้กราบทูลพระผู้มีพระภาคด้วยคาถา

อปีสุ ภาควนตํ อีมา อนจจริยา คาถาโย ปฏิภัสสุ ปุพเพ อสสุตปุพพา.^{๑๓}

แม้คาถาที่น่าอัศจรรย์ยิ่งนี้ อันไม่เคยสดับมาก่อน ได้ปรากฏแล้วแก่พระผู้มีพระภาค

ดังบาลีในวุตโตทथมัญชรีว่า

อนนตโรทิตํ จลฺลญ- เมตํ สามญฺณนามโต

คาถาอิจฺเจว นิตฺติญฺญํ มุนินทวจเน ปน.

แปลว่า ส่วนในพระดำรัสของพระจอมมุนี คาถาที่กล่าวแล้วในคาถาถัดมานี้และคาถาอื่น มีแสดงว่าเป็นคาถาเท่านั้นโดยชื่อสามัญทั่วไป

ดังนั้น ผู้วิจัย จึงพบว่า พระคาถาที่ถูกเรียกเป็นชื่อคาถานั้น เป็นแต่เพียงการกำหนดที่ได้สร้างกฎเกณฑ์ของชื่อคาถาและฉันท ส่วนในพระไตรปิฎกที่ปรากฏเป็นคาถานั้นไม่ได้มีชื่อเรียกแต่ประการใด อย่างไรก็ตาม เมื่อกล่าวโดยสรุป ในรัตนสูตรนี้ พบว่า มีฉันท ๓ ประเภท คือ อินทรวิเชียรฉันท อุเปนทรวิเชียรฉันท วังสัญฉันท และอินทรวงศ์ฉันท ส่วนที่ไม่ปรากฏในคัมภีร์วุตโตทัย ๑ ประเภท ที่ไม่สามารถเรียกชื่อประเภทได้ เพราะไม่ได้อยู่ในเกณฑ์ของคัมภีร์วุตโตทัย

^{๑๓} วิ.มหา. (ไทย) ๔/๗/๑๓.